

Polsko ve východoevropském mocenském systému v pozdním středověku

Zpracováno na základě: JÖRG K. HOENSCH: *Polen im ostmitteleuropäischen Mächtesystem während des Spätmittelalters*. In: *Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im Hohen und Späten Mittelalter*. Unter Mitwirkung von Alexander Patschovsky hg von Thomas Wünsch. Stuttgart 2003 (Vorträge und Forschungen 59). Link: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/vuf/article/view/17718>

20. ledna 1320 byl korunován (s papežským svolením) na polského krále Vladislav Lokýtek hnězdenským abp Janem Janisławem v Krakově. Tím byl ukončen tři desetiletí trvající proces znovusjednocení jednotného a nezávislého království. Proč sjednocení království?

Po smrti knížete Boleslava III. Křivoústého v roce 1138 došlo na základě jeho testamentu ke ztrátě území a vedlo k odlišnému (separátnímu) vývoji v nejdůležitějších polských provinciích – Velkopolsko, Malopolsko, Slezsko, Mazovsko, Kujavsko a Sandoměřsko. Dalším důsledkem bylo posílení sousedů na východě – velkoknížectví litevského na severovýchodě a spojeného haličsko-volyňského knížectví na jihovýchodě. Právě Romanoviči, knížata s velkým politickým rozhledem vedli úspěšnou politiku na západě a až do roku 1280 (bitva u Koprzywnicy) vznášel nárok na krakovský trůn. Rovněž Uhry a Češi – obě konsolidovaná království – zasahovali vícekrát do polských záležitostí. Řád německých rytířů, kteří přišli aby bránili Polsko před pohanskými Prusy a kvůli misii mezi Pohany, obsadili Kulmerland (Chelmská země) a povodí Visly až k Balru, od roku 1308 obsadili řád Gdaňsk a Pomoří, využil situace, kdy byla polská knížata zaujata vzájemnými spory a záštěmi, a dokázal vybudovat suverénní doménu. Přeložení rezidence velmistra z Benátek do Malborka v roce 1309 bylo vyjádřením nároku na neomezenou světskou vládu v Prusích. Ve Slezsku po bezdětné smrti vratislavského knížete Jindřicha IV. Proba v roce 1290 nabídlo českému králi Václavovi II. možnost usadit se v 17 dílčích slezských knížectvích a na tomto základě využít vnitro polských sporů a sáhnout až po polskou korunu.

Václava II. předběhl v tomto kníže Přemysl II. Velkopolský, která s nadějí na sjednocení Polska získal svolení římské kurie ke korunovaci, kterou provedl hnězdenský abp Jakub Świnka (26. července 1295 v Hnězdně). Po zavraždění Přemysla II. Velkopolského v únoru 1296, které z popudu braniborského provedli dva šlechtici, propukl nemilosrdný boj o nástupnictví, který díky podpory duchovenstva vyhrál v roce 1300 Václav II. V témže roce byl Václav II. římským králem Albrechtem I. Habsburským obleněn Velkopolskem a na konci září byl korunován v Hnězdně. Když ale Václav II. zemřel v 35 letech 21. června 1305, a jeho syn Václav III. byl zavražděn v Olomouci (4. srpna 1306), když se chystal na výpravu proti svému hlavnímu rivalovi Vladislavu Lokýtkovi, dokázal právě tento kníže, který zpočátku ovládal pouze malou doménu v Kujavsku (Brześć Kujawski), velmi energicky a přes mnohé neúspěchy nakonec pokračovat v novému získání státní jednoty Polska.

Obnovitel jednotného polského království dokázal i s vojenskou pomocí poskytnutou uherským králem Karlem I. z Anjou (1308-1342) spojit země Sieradz i Łęczyca, Malopolsko a Velkopolsko (do roku 1314) a udržovat úzký vztah k příbuzným knížatům v kujavských dílčích knížectvích. Lokýtek vedl válku o sjednocení pod praporem patriotismu rozšířeného mezi velkopolskou a malopolskou šlechtu a pod praporem národního osvobození od cizích vládců. Úspěch Lokýtky byla umožněn i díky vymření Přemyslovců (1306), braniborských Askánců (1319) a Romanovců v haličsko-vladimírském knížectví (1323). Všude tam totiž vypukly vnitřní krvavé boje o nástupnictví a proto mohl Lokýtek bez intervence zvenčí dokončit proces *restauratio regni*. Císař Ludwig IV. Bavorský se pokusil o poslední marný pokus prosadit svrchovanost říše až nakonec musel uznat ve smlouvě ze srpna 1329 (Landsberg nad Wartou) suverenitu polského vládce.

Nový král *rex Poloniae necnon dux Cracoviae, Sandomiriae, Cuiaviae, Sirdiae et Lanciciae* vládl nad územím o rozloze kol. 120.000 km², obyvatel kol. 1 mil., až do své smrti v roce 1333 usiloval připojit ke království další území – Mazovsko, Pomoří a Slezsko. Neúspěšně, stejně jako jeho nástupce. Mazovsko, které zpočátku bylo rozděleno na tři vévodství, dokázalo udržet svou svébytnost až do roku 1526, i když muselo uznat omezenou svrchovanost centrální královské moci.

Král Jan Lucemburský přiměl v roce 1329 vévodu Václava Mazovsko-Plockého uznat českou lenní svrchovanost, na kterou v budínské smlouvě rezignoval Karel IV. teprve v roce 1353. Vévoda Ziemowit III. Mazovsko-Czerský, kterému díky nástupnickým právům připadly všechna údělná mazovská knížectví, složil polskému králi Kazimírovi III. lenní slib (29. prosince 1355). Mazovsko zůstalo lénem polské koruny do r. 1370. Král Ludvík I. Veliký nebyl totiž schopen lenní svrchovanost prosadit. Vévoda Ziemowit IV. složil lenní slib polské koruně 12. prosince 1385.

Veškeré snahy přimět řád německých rytířů k vydání Pomoří a k zaplacení odškodnění selhaly a to i přes dlouholeté procesy u římské kurie (Riga 1310-1312, Innowroclaw 1320/1321) či dílčí úspěchy na bitevním poli (Płowce, 27. září 1331).

V té době Polsko a Uhry spojoval společný zájem zastavit Jana Lucemburského, který si po nastoupení na český trůn nepřestal nárokovat nástupnická práva v Polsku a dokonce tam zasahovat vojensky. Vladislav Lokýtek proto celkem snadno navázal dobré vztahy s uherským Karlem I. Robertem. Karel I. Robert, který se v Uhrách prosadil proti oligarchické opozici teprve po r. 1312 (bitva u Rozgony), sice převzal od svých předchůdců titul *rex Galiciae et Lodomeriae*, nemíchal se do polských snah získat Červenou Rus. Roku 1320 došlo k uzavření sňatku mezi dcerou Vladislava Lokýtky Alžbětou (Elisabeth) s Karlem I. Robertem. Ten sice nevedl k uzavření formálního spojení, přesto obě strany profitovaly z oboustranné politické a vojenské spolupráce, která později položila základní kámen ke spojení Polska a Uher pod vládou Ludvíka I. Velikého (1342-1382) po r. 1370. Dlouhodobě významnější bylo dynastické spojení k litevské velkoknížecí rodině, v jejímž čele stál od r. 1316 Gedimin

(Gediminas, zem. 1341). Panovník, který budoval a rozšiřoval svou družinu, důsledně vedl expanzivní politiku východním směrem. Lokýtek pěstoval dobré vztahy s Litvou od r. 1317, intenzivně pak od r. 1322/23, které pak byly posíleny skrze manželství mezi jeho synem a nástupcem Kazimírem a dcerou Gedimina Aldonou (Annou) v r. 1325. V této souvislosti byla uzavřena spojenecká smlouva. Ve válkách s řádem německých rytířů, s Wittelsbachy a králem Janem Lucemburským mohl se Lokýtek spolehnout na vojenskou pomoc pohanských Litevců. Dynastické vazby se projeví i po vymření Romanovičů v haličsko-vladimirském knížectví klíčové, neboť nástupce Boleslav-Jiří II. Trojdenovič, vévoda Mazovsko-Čerský (1323-1340), který byl příbuzným polského krále, se v r. 1331 oženil s druhou dcerou Gedimina, a který je propojil s Rurikoviči.

Ačkoliv musel král Lokýtek po r. 1325 v každém roce řešit vojenské konflikty a spory s řádem a Janem Lucemburským, kteří ohrožovali obnovenou státní jednotu, zanechal Lokýtek v den své smrti 28. dubna 1333 do jisté míry konsolidované území. Díky své energii a urputností dokázal překonat partikularismus údělných knížectví a pozici Polska znovu posunout do centra evropského dění. Lokýtek nevěnoval tolik pozornosti výstavbě země (Landesausbau) a zřízení funkční správy země (Verwaltung). To vše zůstal jeho nástupci, synu Kazimíru III. velikému. Jeho reformní politika uvnitř království vyvrcholila v administrativním a ekonomickým sjednocení dřívějších dílčích údělných knížectví. Byl to důležitý předpoklad pro vedení aktivní zahraniční politiky, která svůj vrchol našla v získání nového území pro expanzi na jihovýchodě.

Kazimír III. (1333-1370) vedl během své dlouhé vlády pragmatickou a racionální politiku (podle politické reality a vojenského potenciálu). Přispěla ke konsolidaci a stabilizaci opět sjednoceného Polska. Při nástupu na trůn rezignoval Kazimír III. v r. 1335 na nárok na Slezsko, které znalo svrchovanost českého krále (kromě Svidnicka-Javorska, Münsterberska a území Niska, které patřil k vratislavské diecézi) výměnou za rezignaci Jana Lucemburského na polský královský titul (předběžná smlouva v Trenčíně, 24. srpna 1335, a vyšehradské dohody, listopad 1335 a 9. února 1339). Tato de facto rezignace na Slezsko nezabránila ovšem Kazimírovi III. anektovat v roce 1343 oblasti na slezsko-velkopolském pomezí jako Wschowa (něm. Fraustadt) nebo Ścinawa. V roce 1345 vyvolal dokonce konflikt s Karlem IV., který byl urovnán teprve namyslovským mírem 22. listopadu 1348, ačkoliv téměř celé Slezsko bylo už 7. dubna 1348 inkorporováno do svazku zemí Koruny české. Kazimír III. přesto usiloval o utužení dobrých sousedských vztahů s jihozápadním sousedem. Tomu měl posloužit sňatek Karla IV. z Alžbětou Pomořanskou, která byla vnučkou Kazimíra III. Stejně tak zasnuby mezi Václavem IV. a Zikmundem s Kazimírovými nelegitimními dcerami v r. 1369 (ke sňatku nedošlo).

Kazimír III. hledal rovněž způsoby, jak uzavřít trvalý mír s řádem německých rytířů. Polský král totiž tehdy potřeboval všechny vojenské síly pro svou

expanzivní politiku v Haliči a Vladimírsku (pozdější červená Rus). Ještě Kazimírův otec požádal českého a uherského krále, aby byli rozhodčími soudci. Ti ve svém výroku z 26. listopadu 1335 doporučili, aby sporné území Pomoří bylo ponecháno řádu výměnou na Kujavsko a Dobryňsko. V roce 1337 dohodnuty obsah mírové smlouvy polský král však odmítl přijmout, protože se nechtěl vzdát území kolem řeky Visly. Pozdější proces vedený papežským legátem v září 1339 (Galhard von Chartres) rozhodl, že němečtí rytíři mají Polsku vrátit všechna neprávem držená území včetně chelmské země a zaplatit vysoké finanční odškodné. Jelikož ale Kazimír III. nebyl schopen svoje požadavky prosadit vojensky a potřeboval si uvolnit ruce pro své akce na jihovýchodě, souhlasil s uzavřením mezi ním a velmistrem kališského míru 23. července 1343. Řád sice musel Polsku vrátit Kujavsko a Dobryňsko, které kdysi německým rytířům předal král Jan Lucemburský, ale zachoval si chelmskou zemi, Pomoří a zemi michalovskou. Tento kališský mír, ke kterému se připojili rovněž mazovští a kujavští vévodové, zajistil mír mezi rivaly na téměř 70 let. Jak polští králové tak velmistři se v následujících letech zaměřili na budování svého panství než prosazování svých nároků silou. V následujících letech dosáhl řádových stát svého vrcholu za vlády velmistra Winricha Kniprode (1351-1382). Zejména jeho úspěchy ve válkách s litevským velkoknížectvím (1348 vítězství na Strebe, 1362 dobytá Kovna, 1370 vítězství u Rudau v Sambii).

Uzavření kališského míru se králi Kazimírovi III. konečně uvolnili ruce, aby mohl celou vojenskou sílu obrátit směrem k haličsko-vladimírskému knížectví. Toto západoruské knížectví s východoslovanským pravoslavným osídlením (lidmi) se rozkládalo od horního toku řeky Narev a středního toku Bug na severu až po Dněstr na jihu a na východě přes řeky Styr a Horyň až na okraj stepi. Dne 7. dubna 1340 byl královský švagr Boleslav-Jiří II. otráven významnými bojary údajně kvůli tomu, že málo si vážil pravoslavné víry a inklinoval ke katolictví. Aby se Kazimír III. pojistil proti případnému útoku dohodl se s Karlem I. Robertem (možná už 1335, nejpozději ale v r. 1338) na společném postupu na Červené Rusi, tak aby byla zachována i zájmy uherského krále. Červená Rus měla totiž platit tribut chánovi Zlaté Hordy (Uzbek 1313-1341) a byla také bázi odkud přicházely tatarské útoky. Kazimír III. s podporou uherských a mazovských vojsk napochodoval do řečeného knížectví už v polovině dubna 1340, ale dokázal pouze obsadit západní periferii (horní tok řeky San a město Sanok). Tímto ale Kazimír III. kontroloval důležité karpatské průsmyky do Uher. Dva synové Gedimina, Kazimírova dřívějšího švagra, se dokázali prosadit na severu knížectví: Lubart na Volyni v Lucku a Kiejstut na Polesí (Podlesie). Po vítězství Kazimíra III. na přelomu roku 1340 a 1341 proti Tatarům (u Visly?) sice nedokázal hned si podřídit celé knížectví (důvodem bylo ortodoxní duchovenstvo, které pobuřovalo lid a nedostatečná pomoc uherských spojenců), ale dokázal alespoň trvale podřídit Polsku Halič, území jižně od horního toku Bug. Na zbytku území musel akceptovat samostatně vystupujícího magnáta

Dmitrija Detka (1341-1344) jako zástupce (*capitaneus seu provisor terre Russie*).

Po smrti Gedimina, jehož synové si rozdělili Litvu na dílčí knížectví a jen s výhradami uznávali Olgerda (*Algirdas*, zem. 1377) jako svého vrchního vládce, selhaly různé pokusy Kazimíra III. pevněji se usadit na Červené Rusi. Teprve citlivá porážka litevského vojska 1348 u Strebe od řádu německých rytířů poskytla králi možnost v září 1349 zahájit tažení a za několik měsíců obsadit další území haličsko-vladimírského knížectví až po oblast Buczacz a dostat pod kontrolu i oblast mezi Vladimírem a Luckem. Proto se Kazimír III. od té doby mohl řádně titulovat jako *dominus et heres terre Russie*. Pomohlo také, že zemřel Detko a tataři nedokázali kvůli rostoucí litevské moci prosadit své nároky na Červenou Rus. Litevská knížata se ale nenechala vytlačit, nýbrž dokonce zpustošila po roce 1351 velké oblasti východního Polska a Mazovska. Kazimír III. je nedokázal ani s uherskou vojenskou pomocí, ani s podporou římské kurie rozhodně porazit. Na podzim příslušelo Kazimírovi jen Lvovské území, tzn. Przemysl, Sanok a Halič. Tažení v r. 1366 na Vladimir bylo jen potvrzením status quo. Slabou náplastí byl fakt, že dřívější volyňské knížectví bylo rozděleno na tři lenní knížectví – Chelm, Belz a Vladimit, ta byla předána Giediminovým vnukům a ti složili slib poslušnosti Kazimírovi III.

Jsou pochybnosti, zda si současníci uvědomovali, jak velký význam mělo toto nové politické směřování na jihovýchod, zda si uvědomovali všechny teritoriální, náboženské a etnické implikace, které to sebou přináší. Byl to velký obrat od dosavadního směřování Polska na západ a sever. V politice posledního Piasta na polském trůnu Kazimíra III. Velikého lze proto rozpoznat tzv. „jagellonskou koncepci,“ kterou zřejmě inicioval. Politika, která se vzdala budování národně a nábožensky jednotného státu. Zahnutí východoslovanského a pravoslavného obyvatelstva, osídlování Židů (nemožnost asimilace), příchod Němců, Italů a Arménů do měst.

V zájmu zajištění takto velké domény, na konci jeho vlády se jeho říše rozkládala na území o rozloze téměř 240 000 km², usiloval Kazimír III. o rozsáhlou sňatkovou politiku. Usiloval o dynastická spojení s Wittelsbachy, Lucemburky, Anjouovci, litevskými Gediminovci a knížaty z Pomoří-Wolgast-Slupsk a vedlejšími větvemi piastovské diecéze. Kazimír III. sám byl 4x ženatý, ale z žádného sňatku se nedočkal mužského potomka. Již v červenci 1339 uzavřel nástupnickou smlouvu s Karlem I. Robertem, v níž bylo nástupnictví zajištěno jeho synům. Po smrti uherského krále 1342 totéž bylo slíbeno jeho synu Ludvíkovi (pokud Kazimír III. zemře bez potomka). Slib byl 1. května 1355 dokonce potvrzen šlechtou obou zemí. Uherský král Ludvík ale také dlouho neměl děti, proto si Kazimír pohrával ještě s myšlenkou, že na polský trůn nastoupí po něm jeho vnuk Kažko (Kazimír) Slupský (zem. 1377), kterého proto roku 1368 adoptoval. Po smrti krále (1370) do Polska rychle přispěchal jeho synovec uherský král Ludvík a celkem bez velkých obtíží se ujal vlády.

Přestože nárok na trůn vznášeli i jiní kandidáti: Kažko Slupský, Ziemowit III. Mazovský a Vladislav Bílý z Gniewkowa (vedlejší větev kujavských Piastovců). Ludvík I. Uherský byl korunován polským králem, ale v Polsku nezůstal, nýbrž předal království do správy své matce Alžbětě, sestry Kazimíra III. Velikého.

Lenní svrchovanost nad Mazovsko-Plockem a na třech červenoruskými knížectvími bylo vázání *ad personam* Kazimíra, a proto nemohla být nadále takto udržena. Území mezi Lvovem a Přemyšlí, které od roku 1372 ovládal kníže Vladislav Opolský jako zástupce (správce, Staathalter), si žilo dál svým životem a s postupem doby bylo pak podřízeno přímo uherské koruně. O toto okleštěné území projevoval uherský monarcha zájem jen v souvislosti se sňatkovou politikou. Aby zajistil věno pro své dvě dcery Marii (1371) a Hedviku (1372). Ta starší byla zasnoubena už roku 1372 s pravnukem Kazimíra III. pozdějším císařem Zikmundem a měla obdržet Polsko, čímž by lucemburská území Česko se Slezskem a Braniborskem byla zaokrouhlena. Hedvika byla slíbena Vilémovi Habsburskému a byla určena jako vládkyně Uher, které měly být rozšířeny o Červenou Rus. Tento plán ale narážel na dohody o nástupnictví, které byly učiněny ve Vyšehradu v červenci 1339 a podle kterých měli být v Polsku nástupci pouze mužští potomci Anjouvců (dynastie Anjou). K tomu navíc přibyla rostoucí nespokojenost zejména velkopolské šlechty z dlouhé nepřítomnosti panovníka v Polsku a s rostoucí moci a nezávislosti malopolské šlechty (*Cracovitae*). Ludvík Veliký byl nucen na dvou sjezdech v Košicích v letech 1373 a 1374 vyjít vstříc požadavkům polské šlechty. Jedině za souhlas, že jím určená jedna z dcer se bude moci ujmout polského trůnu, udělil jim 17. září 1374 privilegium, že z popluzí se bude vybírat roční daň jen 2 groše, nikoli 12 gr. jako doposud, a šlechta bude vyjmout z jakéhokoliv dalšího zdanění. Zemské úřady můžou být udělovány pouze místním šlechticům. Dále se musel král Ludvík zavázat, že nejen bude bránit integritu zemí patřící k polské koruně, ale rovněž bude usilovat o opětovné získání ztracených území. Polská šlechta si tímto vydobyla a pojistila právo na spolurozhodování ve všech důležitých státních otázkách. Její souhlas byl při zásadních rozhodnutích nezbytný. Toto privilegium potvrdilo zvláštní postavení šlechty (pol. szlachta) a v důsledku vedlo v následujících 150 letech k přetvoření polského království ve šlechtickou republiku (*rzeczpospolita szlachecka*).

Nespokojenost se zanedbáváním polských zájmů přes krále Ludvíka a neoblíbenost regentky královny matky vedly k povstání, kdy 7. prosince 1376 byla zabita uherská posádka a královna Alžběta byla nucena uprchnout. Regentské vlády se po krátké mezihře Vladislava Opolského ujal roku 1381 triumvirát tří malopolských pánů (krakovský biskup Záviš, krakovský kastelán Dobieslaw z Kurozwek a krakovský starosta a kališský vévoda Sedziwoj ze Szubina). Zahraniční úspěch na východní hranici, kde v létě 1377 byl odražen litevský útok, způsobil prohloubení krize, protože Ludvík nově dobyté území: knížectví Chełm a Bełz, které bylo připojeno k červené Rusi, bylo Ludvíkem

zjevně považováno za uherské provincie. Během nových nepokojů zemřel král 11. září 1382.

V té době byl v Polsku Ludvíkův nastávající zeť, Zikmund markrabě braniborský, který usiloval o uznání nástupnických práv Marie, jeho nastávající, a svých. Polská šlechta se však nehrnula k tomu a potvrdila nového vládce. Ta byla totiž zklamaná a její národní hrdost byla dotčena Ludvíkovou nepřítomností v Polsku, byla zklamaná rovněž slabou regentskou vládou, která nezabránila nedodržování práva a soukromým válkám mezi magnáty. Polská šlechta v duchu košických dohod ustanovila konfederaci, která rozhodla, že přijme pouze tu ze dvou dcer Ludvíka, která bude nastálo rezidovat v Polsku. Kandidatura Marie tím byla vyloučena, protože nastoupila už v Uhrách na trůn. Tím zbývala Hedvika, jejímž handicapem bylo zasnoubení s rakouským vévodou Vilémem Habsburským. Nároky na polský trůn mezitím ohlásil rovněž piastovský mazovský vévoda Ziemowit IV. (1379 - ca 1425) a získal rovněž podporu části šlechty. Vypukla domácí válka, která skončila přijetím a korunováním Hedviky 16. října 1384 na polského krále (*rex*). Podle představ malopolské šlechty měl plánovaný sňatek zvýšit prestiž Polska na mezinárodní scéně. Výběr pro Jagella byl zapříčiněn snahou o expanzi do oblasti Černého moře podél řeky Dněpr. S perspektivou, že Jagello přijetím koruny a katolické víry přivede k víře i poslední pohanský lid do katolické církve, bylo dalším ospravedlněním celé akce (duchovně-morální zdůvodnění).

Realizace této koncepce uvedla Polsko do nové epochy. V ní začala stagnovat politika směřující na západ (jako za piastovské dynastie). Polsko-Litva ale vstoupila do zápasu o hegemonii v tomto prostoru s velkoknížectvím moskevským. Od prvního vítězství Dimitrije Donského (1362-1389) proti Tatarům 1389 na Kulikovém poli provozovala knížata vytrvale politiku sbírání ruských zemí. I přes ohrožení plynoucí ze strany osmanských Turků vyrostlo Velkoknížectví moskevské na vedoucí mocnost ve východní a jihovýchodní Evropě. Každou změnu na trůně, každou komplikaci na mezinárodní scéně uměla šlechta využít ve svůj prospěch, tak aby přes požadavky na nová privilegia rozšířit svůj vliv na důležité oblasti správy a zákonodárství a v konečném důsledku přetvořit Polsko na šlechtickou republiku.